HISTORY
BY
I. SHRIKANT

1857 चा स्वातंत्र्यलढा

पार्श्वभूमी :

1763 ते 1780 या काळातील बंगाल प्रांतातील संन्याशांचे व फकिरांचे बंड.

या बंडास शेतकऱ्यांचा पाठिंबा मिळाला.

बंकिमचंद्र चटर्जी यांच्या 'आनंदमठ' या कादंबरीत संन्याशांच्या बंडाचे वर्णन आढळते.

- 1765 - 1786 : बंगालमधील मिदनापूर
  जिल्ह्यात आदिवासी बांधवांचे उठाव
- 1804 -1817 : ओडिशातील गोंडांचा उठाव.
- 1827 : छोटा नागपूर भागात कोलामांचा उठाव
- 1844 : कोल्हापूर येथे गडकऱ्यांचा उठाव.

1855-56: संथाळांनी झारखंड (तत्कालीन बिहार) व पश्चिम बंगालमध्ये जमिनदारांविरुद्ध उठाव केला.

संथाळ उठावाचे नेते : सिद्धू, कान्हू, चांद आणि भैरव

आंध्र प्रदेशात पाळेगारांचे उठाव.

- बंगालमधील पागलपंथी व फरेजी अनुयायांचे बंड.
- उत्तर भारतातील जाटांचे, राजपुतांचे व बुंदेल्यांचे उठाव.
- आसाममधील अहोम सरदारांचे बंड.

- 1828-1833 : कोकणातील फोंड-सावंतांचा उठाव
- वेल्लोरचे बंड (1806):
- भारतीय सैनिकांनी 1806 मध्ये मद्रास प्रांतातील 'वेल्लोर' येथे मोठा उठाव केला. इंग्रजांविरुद्ध त्यांच्याच सेनेतील भारतीय सैनिकांचा हा पहिला मोठा उठाव होय.

- पाईकांचा उठाव (1817): मध्ययुगीन काळापासून ओडिशामध्ये विविध राजांचे स्वतःचे स्वतंत्र सैनिक होते, त्यांना पाईक म्हणत.
- ब्रिटिशांनी पाइकांच्या वंशपरंपरागत जमिनी काढून घेतल्या. त्यामुळे 1817 साली पाइकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केला.
- बक्षी जगनबंधू यांनी पाइकांच्या उठावाचे नेतृत्त्व केले.

- खोंडाचा उठाव (1837 - 56) - ओडीशा मध्ये उठाव केला. उठावाचे नेतृत्व दोरा बिसाई व चक्र बिसाई यांनी केले.तसेच तामिळनाडू आणि बंगाल मधील डोंगराळ भागात उठाव
- खासी उठाव (1829-32) - हा उठाव आसाम व मेघालयाच्या डोंगराळ प्रदेशांत झाला. उठावाचे नेतृत्व तिरतसिंग व बरमानिक यांनी केले.

1857 चा उठाव आणि प्रमुख कारणे

1)राजकीय कारण

कंपनीचे विस्तारवादी धोरण

तैनाती फौज

संस्थानांचे विलीनिकरण

पेन्शन रद्द धोरण

2)सामाजिक कारण

समाजसुधारनेचे कार्य

भारतीयांना दुय्यम वागणूक

3)आर्थिक कारण

- आर्थिक शोषण
- शेतीबाबतचे धोरण
- उद्योगांचा ऱ्हास

4)धार्मिक कारण

ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार

सैनिकांवर बंधने

5)लष्करी कारण

वेतनावरून दुजाभाव

भारतीय सैनिकांना अपमानास्पद वागणूक

महत्वाच्या पदावर नेमणूक नाही

6)तात्कालिक कारण

हिंदू -मुस्लिम बांधवांच्या भावना दुखावल्या

उत्तर भारतातील उठाव

दिल्ली, बिठुर, कानपूर, लखनौ, कलकत्ता,सातारा ही उठावाची प्रमुख केंद्रे होती.

कमळाचे फूल व चपाती हे 1857 च्या उठावाची प्रतीके होती.

31 मे 1857 ही उठावाची तारीख निश्चित करण्यात आली होती.

- मात्र 29 मार्च 1857 रोजी बीएनआय (BNI) 34 व्या रेजिमेंटचे शिपाई मंगल पांडे यांनी बराकपूर येथील छावणीत मेजर ह्युसन या ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर गोळी झाडून मुदती पूर्वीच उठवाची सुरवात केली.
- 8 एप्रिल 1835 रोजी मंगल पांडे यांना फाशी देण्यात आली. मंगल पांडे हा 1857 च्या उठावातील पहिले हुतात्मा ठरले .

- 10 मे 1857 : मिरत येथील छावणीत सैनिकांनी उठाव केला

उठवाचे ठिकाण	नेतृत्व	इंग्रजांचे नेतृत्व
दिल्ली	बहाद्दूर जफर दुसरा	विल्यम हडसन, निकलसन
कानपूर	नानासाहेब पेशवे	कॅम्पबेल, हवलॉक
लखनौ	बेगम हजरत महल	हॅवलॉक, नील, औट्रम, कॅम्पबेल व लॉरेंस

बरेली (रोहिलखंड)	खान बहादूरखान व मौलवी अहमदुल्ला	कॅम्पबेल, कॉलीन
बिहार (जगदीशपूर)	कुंवर सिंह	विल्यम टेलर
फैजाबाद (अवध)	मौलवी अहमदुल्ला	जनरल रेनर्ड व हेन्री लॉरेंस

ग्वाल्हेर	तात्या टोपे	ह्यू रोझ
झाशी	राणी लक्ष्मीबाई	ह्यू रोझ
पंजाब	नागरिक व सैन्य	जॉन लॉरेन्स
बनारस	नागरिक व सैन्य	कर्नल नील

1857 च्या उठावाच्या अपयशाची कारणे

- बंडाचा फैलाव संपूर्ण हिंदुस्थानात झाला नाही. बराच भाग शांत राहिला.
- भारतीय राजांच्या पाठिंब्याचा अभाव.
- बंडवाल्यांना सर्वमान्य नेतृत्व मिळाले नाही. प्रत्येकाचे स्वतंत्र गट नेतृत्व होते.

- सर्वसामान्य ध्येय, उद्दिष्ट, कार्यक्रमाचा अभाव होता. बंडात सामील झालेल्या प्रत्येकाची उद्दिष्टे वेगळी होती.
- लष्करी डावपेचात कमतरता.
- साधनसामग्रीचा अभाव.
- सर्व ठिकाणी जनतेचा पाठिंबा मिळाला नाही.

नेत्यांमध्ये एकमत नव्हते.

1857 च्या उठावात पुढील संस्थानांनी भाग घेतला नाही.

हैद्राबाद (सालारजंग), ग्वाल्हेर (दिवाण दिनकरराव राजवाडे), नेपाळ (जंगबहादूर), पातियाला, जिंद, कपूरथळा.

1857 च्या उठावात होळकर तटस्थ होते परंतु त्यांच्या संस्थानातील महू व इंदौर या ठिकाणी शिपायांनी बंड के

परिणाम :

- 1 नोव्हेंबर 1858 रोजी अलाहाबाद दरबारात लॉर्ड कॅनिंग याने राणी व्हिक्टोरियाचा जाहीरनामा घोषित केला. त्यानुसार भारतातील कंपनीची राजवट बरखास्त करून भारतातील कारभार राणीच्या वतीने पाहिला जाईल असे घोषित केले.

- या जाहिरनाम्यानुसार वंश, धर्म, जात, जन्मस्थान यांवरून भारतीयांत भेदभाव न करता शासकीय नोकऱ्या देताना 'गुणवत्ता' हाच निकष राहिल असे घोषित करण्यात आले

- पूर्वीची 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' आणि 'बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स' ही मंडळे बरखास्त करून त्यांच्या जागी
- 'भारतमंत्री आणि त्याचे मंत्रिमंडळ' यांची निर्मिती करण्यात आली.
- लॉर्ड कॅनिंग हा भारताचा पहिला व्हाईसरॉय, तर लॉर्ड स्टॅनले हा पहिला भारतमंत्री बनला.

- भारतातील कोणतेही संस्थान यापुढे खालसा केले जाणार नाही अशी शास्वती देण्यात आली.
- भारतातील ब्रिटिश लष्कराची पुनर्रचना करताना युरोपियनांची संख्या वाढवण्यात आली.
- उठावाच्या काळात इंग्रज व भारतीय सैनिकांचे 1: 6 असे असलेले प्रमाण,1:2 असे करण्यात आले.

नव्या सनदशीर राजकारणाची सुरवात झाली

इंग्रजांनी दाखविलेल्या सूडबुध्दिमुळे इंग्रजांविरूध्द असंतोष वाढून भारतीय राष्ट्रवादाला उत्तेजन मिळाले.

1857 च्या उठावाबद्दल थोर विचारवंतांची मते

न. र. फाटक - शिपायांची भाऊगर्दी.

जॉन लॉरेन्स - शिपायांचे बंड, कारणीभूत काडतुसे.

कॅम्पबेल - बंगाल आर्मीतील हिंदू शिपायांचे बंड कामगारांनी संप करावा तसा लष्करी संपाचा प्रकार.

- रॉबर्टस् - स्वार्थी उद्दिष्ट असलेले लोक बंडात सामील झाले.
- वीर सावरकर यांनी 1907 साली इंग्लंडमध्ये '1857 चे स्वातंत्र्यसमर' हा ग्रंथ लिहून 1857 च्या उठावाला प्रथम राष्ट्रीय स्वातंत्र्यसंग्राम म्हटले.
- पंडित नेहरू – लोकयुद्धाचे व राष्ट्रीय युद्धाचे स्थान.

- बेंजामिन डिझरायली - काडतुसासारख्या क्षुल्लक कारणामुळे अशा महान क्रांतीचा जन्म होऊ शकत नाही.
- अशोक मेहता - 'द ग्रेट रिबेलियन' 1857 चे बंड हे शिपायांच्या बंडाहून अधिक न्यायी होते. "ऱ्हासास जाणाऱ्या शक्तींना वाट मोकळी करून देणाऱ्या सामाजिक ज्वालामुखीचा तो स्फोट होता."
- जे. जी. मिडले - गोऱ्यांविरुद्ध काळ्यांचा संघर्ष

- टी. आर. होल्म्स - सुस्कृतपणा व रानटीपणा यातील तंटा
- जस्टिन मेकार्थी/टेलर - हिंदू व मुस्लीम यांनी इंग्रज सत्तेविरुद्ध केलेला कट
- संतोष कुमार रे : 1857 चा उठाव हा केवळ शिपायांचे बंड नव्हते तर तो प्रजेचा उठाव होता

PYQ

1)'झांशीची राणी म्हणजे सर्व बंडखोरांमधील एकमेव पुरुष होती', हे विधान खालीलपैकी कोणी केले ?

(Comb. B & C 2024)

(1) जॉन लॉरेन्स (2) मेजर सार्जंट

(3) ह्यू रोज (4) कॉलीन कॅम्पबेल

2)इ.स. 1857 च्या उठावाच्या वेळी इंग्रजांच्या कोणत्या कर्तबगार सेनानींनी महत्वाची भूमिका बजावली होती? (Comb. B & C 2023)

अ. नील, हॅवलॉक

ब. औटरॅम, लॉरेन्स बंधू

क. कॅम्पबेल, सर ह्यूम रोज

ड. विल्यम डिग्बी, कॉलिन क्लार्क

(1) अ आणि ब फक्त

(2) ब आणि क फक्त

(3) अ, ब आणि क फक्त

(4) ब, क आणि ड फक्त

3)लखनौ येथील 1857 च्या उठावाचे नेतृत्व —--------

- यांनी केले होते. (Comb. B & C 2017)

(1) अवधच्या बेगम (2) बडी बेगम

(3) बेगम साहिबा (4) बेगम ताज

4)1857 च्या उठावामध्ये कानपूर येथील नेतृत्व कोणाकडे होते ? (2024)

(1) तात्या टोपे (2) अझीमउल्ला

(3) नानासाहेब (4) मौलवी अहमदउल्ला

5)'द ग्रेट रिबेलियन' या पुस्तकाचे लेखक कोण? (PSI 2014)

(1) अशोक कोठारी

(2) अशोक मेहता

(3) डॉ. एस. एन. सेन

(4) वी.डी. सावरकर

6)1857 च्या उठावानंतर इंग्रजी सैनिकांचे हिंदी सैनिकांशी ठेवलेले प्रमाण होते.

(Comb. B & C 2017)

(1) 1:2 (2) 1:3

(3) 1:4 (4) 1:5

7)जोड्या लावून योग्य पर्याय निवडा :
(ASO 2013)

(a) कानपूर   i) ह्यू रोज

(b) झांसी   (ii) कर्नल नील

(c) बनारस   iii) कैम्बल

(d) दिल्ली   (iv) विल्यम हॉडसन

पर्यायी उत्तरे :

	(a)	(b)	c)	d)
(1)	(i)	(ii)	(iii)	(iv)
(2)	(ii)	(i)	(iv)	(iii)
(3)	(iii)	(i)	ii)	(iv)
(4)	(iv)	(iii)	(ii)	(i)